

СФОРМОВАНІСТЬ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

FORMATION OF PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION TEACHERS AS MANAGERS OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Успішність будь-якої професійної діяльності залежить від відповідності індивідуально-типологічних та особистісних якостей професіонала вимогам діяльності, що виконується. У статті аналізуються теоретичні засади професійно значущих якостей викладачів закладів вищої освіти як менеджерів освітнього процесу, представлено результати оцінювання сформованості цих якостей. Аналіз теоретичних джерел дав змогу диференціювати поняття «професійно важливі та професійно значущі якості». Спостереження, індивідуальні бесіди, діагностичні методики дали можливість оцінити рівень сформованості професійно значущих якостей викладача. Зазначається, що професійно важливі якості формуються з урахуванням професійних вимог конкретної соціально-виробничої системи й забезпечують її відтворення, збереження й розвиток. Наголошується, що індивідуальне «наповнення» професійно важливих якостей визначає індивідуальну неповторність особистості професіонала, дає змогу йому збагачувати професійно орієнтовані якості особистості властивостями власної індивідуальності. Зазначається, що сукупність професійно значущих якостей визначається з урахуванням особливостей конкретної організації та конкретної посади, а структура професійно значущих якостей викладача включає мотиваційно-ціннісне ставлення до професійної діяльності (мотиви, ціннісні орієнтації, установки) і здатності (загальні та спеціальні здібності людини; здатність до адекватної самооцінки власних якостей). Подано результати дослідження сформованості професійно значущих якостей викладача в контексті менеджменту освітнього процесу. Установлено, що у викладачів більш сформовані якості, що забезпечують ефективну комунікативну й методичну діяльність, а якості, що забезпечують управління освітнім процесом, недостатньо сформовані. З'ясовано розбіжність між особистісними та професійними сенсами діяльності в більшості викладачів.

Ключові слова: викладач, заклад вищої освіти, професійна діяльність, освітній процес, професійно важливі якості, професійно значущі якості, менеджмент освітнього процесу.

The success of any professional activity depends on the correspondence of individual-typological and personal qualities of a professional to the requirements of the activity performed. The article analyses the theoretical foundations of professionally important qualities of higher education teachers as managers of the educational process, presents the results of assessing the formation of these qualities. The analysis of theoretical sources allowed to differentiate between the concepts of professionally important and professionally significant qualities; observations, individual interviews, diagnostic methods allowed to assess the level of formation of professionally significant qualities of a teacher. It is noted that professionally important qualities are formed taking into account the professional requirements of a particular social and production system and ensure its reproduction, preservation and development. It is emphasised that the individual "filling" of professionally important qualities determines the individual uniqueness of the professional's personality and allows him to enrich professionally oriented personality qualities with the properties of his own personality.

It is noted that the totality of professionally significant qualities is determined taking into account the characteristics of a particular organisation and a particular position, and the structure of professionally significant qualities of a teacher includes motivational and value attitude to professional activity (motives, value orientations, attitudes) and abilities (general and special human abilities; ability to adequately self-assess one's own qualities). The results of the study of the formation of professionally significant qualities of a teacher in the context of management of the educational process are presented. It has been found that teachers have more developed qualities that ensure effective communication and methodological activities, while the qualities that ensure the management of the educational process are insufficiently developed. The discrepancy between the personal and professional meanings of activity for most teachers has been established.

Key words: teacher, higher education institution, professional activity, educational process, professionally important qualities, professionally significant qualities, management of the educational process.

УДК 316.174:[331+378]:174
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.54.29>

Постоян Т.Г.

к.пед.н.,
доцент кафедри дошкільної педагогіки
Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського

Рубанська Ж.В.

студентка магістратури
Навчально-науковий інститут
природничо-математичних наук,
інформатики та менеджменту
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені
К.Д. Ушинського

Соціально-політичні й соціально-економічні умови, що склалися в кризовий період в Україні, вимагають підвищення якості фахівців у процесі професіоналізації, що є цілісною системою, яка взаємопов'язує в єдиному процесі теоретичні наукові доробки та їхню практичну реалізацію через систему закладів вищої освіти, де ключовою фігурою, яка реалізує це завдання, є викладач.

Зазначимо, що успішність будь-якої професійної діяльності передусім залежить від відповідності індивідуально-типологічних та осо-

бистісних якостей конкретної людини вимогам діяльності, що вона виконує. Ступінь цієї відповідності значною мірою визначає ймовірність ефективного виконання професійних обов'язків. Водночас необхідно враховувати й вимоги людини до професії, конкретного місця роботи, взаємин у колективі – усе, що визначає задоволеність працею.

Будь-який вид професійної діяльності може бути зреалізований на засадах відповідної системи професійно важливих якостей. Це дає підставу стверджувати, що будь-яка діяльність

вимагає визначеної сукупності професійно важливих якостей. Однак професійна діяльність не визначається як «механічна» сукупність якостей, а є закономірною організованою системою, що має ієрархічну структуру й включає базові психофізіологічні властивості та успадковані здібності, де надбудовою є набуті протягом життя досвід, знання, навички, морально-психологічні й певні спеціальні професійні якості [3; 4; 14].

Мета й завдання дослідження полягали в аналізі теоретичних засад проблеми професійно значущих якостей викладачів закладів вищої освіти як менеджерів освітнього процесу; розробленні діагностичного інструментарію та оцінюванні сформованості професійно значущих якостей викладачів закладу вищої освіти.

Загальні питання менеджменту розглядали такі автори, як М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі, М. Беседін, О. Гірняк, Л. Гомба, В. Гріфін, Г. Дорошенко, П. Калита, І. Комарницький, П. Лазановський, В. Нагаєв, О. Сердюк Ф. Хміль, В. Яцура й інші.

Науковці під менеджментом розуміють сукупність сучасних методів та інструментів управління з метою підвищення ефективності роботи організації. Менеджмент визначають і як мистецтво ведення бізнесу, стиль управління й уміння досягати високих результатів у конкурентному середовищі [9].

Більшість науковців-практиків розглядають менеджмент як тип професійного управління, що характеризує:

- організація роботи (аналіз необхідних дій і рішень);
- постановка завдань (формулювання загальної мети (місії) та шляхів її реалізації);
- визначення критеріїв, що відображають ефективність виконання роботи;
- мотивація й розвиток персоналу;
- отримання комерційного прибутку;
- управління в межах однієї організації;
- залучення професійних менеджерів [9].

До основних тенденцій сучасного менеджменту науковці зараховують таке:

- поєднання управлінських процесів;
- розроблення нових показників і критеріїв ефективності управління організаціями;
- орієнтацію на систематичне впровадження інновацій;
- визнання важливості професійного управління якістю;
- орієнтацію на задоволення потреб конкретного споживача;
- посилення впливу корпоративної (організаційної) культури;
- підвищення ролі професіоналізації управління;
- створення організацій що навчаються;
- орієнтацію управління на особистість індивіда в організації;

– орієнтацію на соціальний і гуманістичний складники менеджменту;

– системний, ситуаційний, процесний і поведінковий підхід;

– появу нових видів менеджменту [9].

Поняття «професійно важливі якості» введено в категоріальний апарат психології ще на початку ХХ століття. На той час під професійно важливими якостями розуміли сукупність найбільш важливих для певної професії психічних функцій узагальненого суб'єкта праці – успішного професіонала. Ця модель стала засадничою під час добору психодіагностичних методик і прогнозування за їхньою допомогою успішної майбутньої професійної діяльності претендентів на конкретну посаду. Тоді поширеною була думка, що успішність діяльності передусім визначається наявністю психічних функцій і здатностей визначеного рівня та якості. Основна увага зосереджувалася на виявленні стійких професійно важливих якостей особистості, які важко піддаються тренуванню, однак наявність яких дуже важлива для досягнення професійного успіху [1; 4; 8; 12].

Узагальнюючи думки дослідників, можемо зробити висновок, що професійно важливі якості – це особисті якості, що забезпечують успішність професійної підготовки та професійної діяльності.

На сучасному етапі виділяють дві основні категорії професійно важливих якостей: базові та провідні. До провідних належать професійно важливі якості, що характеризуються безпосереднім зв'язком із параметрами діяльності. Базові професійно важливі якості мають переважну кількість внутрішньо-системних зв'язків з іншими якостями, тобто характеризуються структурною розвиненістю й посідають центральне місце в системі якостей. Базові якості можуть не проявляти значущих кореляційних зв'язків з параметрами діяльності, однак вони важливі для її реалізації, оскільки є засадничими у формуванні підсистеми професійно важливих якостей загалом. Навколо них і на їхніх засадах об'єднуються і структуруються інші якості особистості, які забезпечують професійну діяльність і її основні функції [3; 4].

За формою та походженням професійно важливі якості належать до категорії системних якостей суб'єкта, однак реалізуються як «надіндивідуальні» якості. Професійно важливі якості формуються з урахуванням професійних вимог конкретної соціально-виробничої системи й забезпечують її відтворення, збереження та розвиток. Саме індивідуальне «наповнення» професійно важливих якостей визначає індивідуальну неповторність особистості професіонала й дає змогу йому збагачувати професійно орієнтовані якості особистості властивостями власної індивідуальності [3; 6].

Визначення шляхів формування й розвитку професійно важливих якостей потребує виділення найбільш значущих якостей для майбутньої професійної діяльності. На думку науковців, будь-яка професійна діяльність вимагає від фахівця певного набору знань, умінь, особистісних якостей і здібностей, у структурі яких окремі якості під впливом специфіки діяльності починають виступати як професійно значущі [2; 4; 7; 8; 14].

О. Силкін пропонує розробляти професійно значущі якості з урахуванням особливостей конкретної організації та конкретної посади. За технологією О. Силкіна, що має чотири умовні етапи, на першому етапі визначають основні функції та операції, які виконує працівник; на другому етапі аналізують критичні моменти; на третьому етапі укладають перелік професійно значущих якостей, необхідних фахівцю для ефективної професійної діяльності, визначають якості, що відповідають кожній функції, аналізують укладений перелік професійно значущих якостей, об'єднують схожі за характеристиками. На четвертому етапі з'ясовують ваговий коефіцієнт кожної професійно значущої якості (ранжирування якості за рівнем значущості від найменш до найбільш значущої якості). За результатами ранжирування 10–15 якостей, що отримали найвищий ранг, є професійно значущими [13]. Отже, за О. Силкіним, професійно значущі якості – сукупність якостей особистості, які визначають успішне виконання фахівцем своїх посадових обов'язків.

Сучасна освіта потребує не вузьких фахівців – носіїв окремих предметних знань, а всебічно розвинених соціально активних викладачів з фундаментальною науковою освітою, готовими організувати освітній процес та управляти ним.

Проблеми психології особистості майбутнього вчителя й теорії професійної діяльності викладача досліджували науковці: С. Білозерська, М. Божик, А. Вербицький, Р. Гейзерська, О. Гук, Е. Карпова, Н. Кічук, І. Кустовська, З. Курлянд, М. Кухарев, Н. Мараховська, С. Мащак, О. Мороз, В. Радул, С. Сисоєва, Л. Служинська, О. Тонне, Р. Хмелюк та інші.

До основних функцій професійної діяльності викладача науковці зарахували такі:

- загальнопедагогічні: мобілізаційні; орієнтаційні; розвивальні;
- загальнотрудова: конструктивну: планування освітнього процесу, міжпредметні зв'язки, власні педагогічні дослідження;
- конструктивно-матеріальні: планування й облаштування навчальних кабінетів, навчально-методичне забезпечення;
- комунікативну: установлення взаємин з учасниками освітнього процесу, моральність, відповідальність, дотримання слова;
- дослідницьку: творчий пошук, творче нав-

чання здобувачів вищої освіти, удосконалення освітнього процесу;

– організаторську (менеджерську) функцію: організація освітнього процесу; організація власної діяльності (самоменеджмент) у процесі педагогічної діяльності; організація пізнавальної діяльності студентів відповідно до мети й завдань освітнього процесу [10].

На думку С. Білозерської та С. Мащак, особистість викладача є системоутворювальним фактором професійної успішності майбутнього вчителя, бо його діяльність спрямована на використання своїх знань, професійного й життєвого досвіду для збереження психічного здоров'я, психологічних гараздів особистості студента як найвищої цінності педагогічного процесу [1, с. 127]. Результати дослідження цих науковців щодо якостей викладача вищої школи виявили, що особистісні якості викладача для студентів є більш значущими, ніж професійні. Вибір студентів (64%) із запропонованого переліку якостей викладача припав на особистісні якості, 36% – на професійні [1, с. 129].

На думку Н. Мараховської, організаторські якості особистості необхідні для створення в колективі позитивної атмосфери, що сприяє досягненню спільних цілей. Ці якості проявляються в організаторських здібностях, умінні суттєво впливати на поведінку й настрої людей, бути прикладом для наслідування [8].

К. Гнезділова визначає суспільну спрямованість як важливу якість викладача вищого закладу освіти, що структурована компонентами: суспільно цінною метою, соціально значущими мотивами поведінки та діяльності, наявністю переконань, ціннісними орієнтаціями [6, с. 151].

К. Роджерс серед якостей викладача визначає адекватне розуміння співрозмовника, конгруентність (надання свободи), здатність залишатися самим собою [15].

Отже, професійно значущі якості викладача закладу вищої освіти є складною структурою індивідуальних особливостей, що забезпечують успіх будь-якої діяльності під час реалізації професійних функцій, у тому числі й управлінських.

Зазначимо, що структура професійно значущих якостей викладача закладу вищої освіти включає дві основні підструктури: мотиваційно-ціннісне ставлення до професійної діяльності (мотиви, ціннісні орієнтації, установки) і здатності (загальні та спеціальні здібності, здатність до адекватної самооцінки власних якостей).

Базуючись на результатах теоретичного пошуку, провели діагностичне дослідження з метою визначення професійно значущих якостей викладачів ННІ природничо-математичних наук, інформатики та менеджменту Університету Ушинського в контексті менеджменту освітнього процесу. У ході дослідження

використовували відповідні діагностичні методики; методи порівняльного аналізу, групування й логічного узагальнення інформації.

Для визначення ціннісних орієнтацій викладачів закладу вищої освіти використовували методику вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича, що побудована за принципом ранжування термінальних цінностей-цілей та інструментальних цінностей-засобів. У ході діагностики викладачі обирали базові цінності для здійснення ефективного управління освітнім процесом. У результаті створено образ ціннісного простору викладача, що ґрунтується на таких термінальних цінностях, як:

- свобода (незалежність у судженнях і вчинках) (40%);
 - упевненість у собі (свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів) (24%);
 - творчість (можливість творчої діяльності) (21%);
 - продуктивне життя (максимально використання власних можливостей) (15%);
 - активне життя (насиченість життя) (5%).
- Щодо інструментальних цінностей, то визначено такі як:
- сміливість у відстоюванні власної думки (48%);
 - ефективність праці (продуктивність) (20%);
 - чесність (правдивість, щирість) (19%);
 - високі запити (високий рівень домагань) (5%);
 - відповідальність (почуття обов'язку) (8%).

Отже, у результаті дослідження визначено пріоритетні цінності викладачів, що є базисними в їхньому управлінні освітнім процесом. Водночас орієнтація викладачів на цінності-цілі засвідчила індивідуалізм викладачів, які орієнтовані на успішне майбутнє і здатність до власної відповідальності за нього. Поряд із цим відсутні такі цінності, як щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, усього народу, людства загалом); освіченість (широта знань, висока загальна культура) тощо.

Використання есе як інструменту діагностики дало можливість оцінити рівень сформованості у викладачів власного ідеалу викладача. Аналіз робіт проводили відповідно до критеріїв цілісного опису ідеалу та якісної характеристики ідеального викладача. У результаті виділено рівні прояву цього показника, а саме:

- 20% викладачів першого рівня продемонстрували уривчасті уявлення ідеального образу викладача; визначено певні якості особистості або узагальнена характеристика;
- 35% викладачів другого рівня схарактеризували особистісні та професійні якості ідеального викладача з позиції його функціональності, який добре виконує професійні обов'язки;
- 38% викладачів третього рівня продемонстрували бачення ідеального викладача,

орієнтованого на суб'єкт-суб'єктні взаємини в освітній діяльності й на особистість здобувача вищої освіти;

– 7% викладачів четвертого рівня розглядали ідеал викладача в порівнянні із собою, описали програму власного професійного розвитку. Ідеал викладача мав цілісний характер.

У ході діагностики визначено здатність викладачів закладу вищої освіти до комунікації за напрямками: сформованість самопрезентації; самодіагностики й рефлексії, готовність до контакту з учасниками освітнього процесу. Самопрезентацію викладачів оцінювали під час лекційних занять. Зазначимо, що вміння презентувати себе передбачає вміння переконливо показати цілі й можливості власної компетентності. За результатами спостережень, викладачів умовно поділили на групи:

- 23% – група викладачів, у яких самопрезентація є ефективною;
- 44% – група викладачів, у яких самопрезентація є недостатньо переконливою;
- 22% – група викладачів, у яких самопрезентація є непереконливою;
- 11% – група викладачів, у яких самопрезентація є неефективною.

Уміння й навички самодіагностики й рефлексії оцінювали за опитувальником, за яким викладачі з переліку тверджень, що можуть викликати незадоволення або роздратування, визначали ситуації, на які вони б реагували негативно.

За результатами, встановлено таке:

- 14% викладачів визначили понад 18 тверджень, що можуть викликати незадоволення, роздратування, що засвідчило необхідність вчитися активного й пасивного слухання;
- 36% викладачів визначили від 10 до 17 таких тверджень. Ці викладачі схильні до передчасних висновків, загострення уваги на манері спілкування, пошуку прихованого змісту почутого, до монополізації комунікативного процесу;
- 32% викладачів визначили від 4 до 9 тверджень, що можуть викликати незадоволення, роздратування, що засвідчило їхню готовність компетентно комунікувати, однак викладачі повною мірою не розуміють партнера по спілкуванню.

18% викладачів визначили до 3 таких висловлювань, що засвідчило їхнє вміння слухати, компетентно комунікувати.

Готовність до саморозвитку викладачів закладу вищої освіти оцінювали за категоріями «свобода» й «відповідальність», розглядаючи готовність до саморозвитку як пошук власної ідентичності, рівноваги в розумінні та реалізації сутності матеріального, соціального, духовного світосприйняття й реалізації свободи вибору.

За результатами узагальнених спостережень і співбесід, виділено чотири групи викладачів відповідно до рівня сформовано-

сті в них готовності до саморозвитку. Так, 5% викладачів зараховано до низького рівня, які не прагнуть до самопізнання і змін, що характеризує їхню позицію як негативно статичну, не спрямовану на саморозвиток. 12% викладачів зараховано до середнього рівня готовності до саморозвитку. Викладачі цієї групи прагнуть до самопізнання, але не володіють навичками самовдосконалення й рефлексії. 39% викладачів зараховано до високого рівня, яких характеризувала яскраво виражена спрямованість на саморозвиток, однак викладачів, які б хотіли займатися самовдосконаленням, небагато через брак часу та перевантаженість. 44% викладачів зараховано до найвищого рівня готовності, для яких є характерним оптимальне співвідношення спрямованості на самопізнання і здатність до самовдосконалення.

Орієнтацію на успіх установлено за опитувальником «Оцінка схильності до ризику» Г. Шуберта:

– для 12% викладачів характерним є соціальний інтелект, упевненість у собі, здатність до ризику. У цій групі в ситуаціях ризику виявилися активізація соціальної взаємодії та прогностичний аналіз ситуації;

– для 58% викладачів характерними є цілеспрямованість, виражені лідерські якості, високий інтелектуальний потенціал за наявності недостатнього досвіду. Цей тип готовності до ризику притаманний викладачам із такими особистісними якостями, як максималізм, безкомпромісність, самолюбство, відвага й упертість;

– для 30% викладачів характерною є стратегія уникнення ризику. Викладачів цієї групи характеризує те, що, чим більше відповідальності викладачі зі стратегією уникнення ризику брали на себе в ситуаціях соціальної взаємодії, тим більше посилювалося в них прагнення незалежності в спілкуванні, схильність приймати рішення самостійно, що супроводжувалося зниженням комунікабельності. Водночас самостійне прийняття рішень супроводжувалося й невірою в можливість досягнення успіху.

Отже, теоретичний аналіз наукових джерел дав змогу визначити професійно значущі якості викладача закладу вищої освіти, що сприяють його професійному розвитку й забезпечують ефективне управління освітнім процесом.

Результати проведеної діагностики виявили, що викладачі закладу вищої освіти краще готові до комунікативної, методичної діяльності, ніж до управління освітнім процесом, характеризуючи освітню діяльність загалом як гуманістично спрямовану й значущу для суспільства. Водночас установлено розбіжність між особистісними та професійними сенсами діяльності в більшості викладачів закладу вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білозерська С.І., Мащак С.О. Особистісні якості викладача як передумова професійної успішності майбутнього вчителя. *Габітус*. 2022. Випуск 36. С. 127–132.
2. Брюховецька О.В. Професійно значущі якості особистості викладача вищого навчального закладу. *Післядипломна освіта в Україні*. 2012. Т. 1. № 20. С. 74–78.
3. Борисова О.М. Про роль професійної діяльності в розвитку особистості *Психологічне формування і розвиток особистості / під ред. Л.І. Анциферової*. Львів : Освіта, 2002. 146 с.
4. Гейзерська Р.А. Формування професійно значущих якостей майбутніх магістрів економічного профілю у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Луганськ : Луганський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2008. 20 с.
5. Гнезділова К. Формування особистісних якостей майбутнього фахівця. *Вища школа України в умовах глобалізації та інтеграції* : зб. матер. Всеукр. наук.-прак. конф., 27–28 березня. Черкаси : Вид-во ЧНУ, 2008. С. 150–152.
6. Калита П.Я. Менеджмент «по-українськи»: про якість підготовки управлінських кадрів. *Думка небайдужого. Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2020. № 2 (2). URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-13-10> https.
7. Корніяк О.М. Комунікативна компетентність як визначальний чинник професійного самоздійснення викладача вищої школи. *Актуальні проблеми психології. Серія «Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія»*. 2016. № 16. С. 82–92.
8. Мараховська Н.В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» Харків, 2009. 20 с.
9. Менеджмент: простір варіантів : навчальний посібник / за заг. ред. Г.О. Дорошенко. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2020. 520 с.
10. Навчальний процес у вищій педагогічній школі / за ред. О.Г. Мороза. Київ, 2001. 337 с.
11. Тонне О.Ш. Професійно важливі якості педагога вищого навчального закладу. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. праць. Запоріжжя, 2015. Вип. 40 (93). С. 513–519.
12. Савчин М.В. Здатності особистості : монографія. Київ : Академія, 2016. 285 с.
13. Силкін О.О. Зміст терміна «професійно значущі якості особистості» і технологія визначення цих якостей для окремого фахівця. *Наукові праці. Серія «Педагогіка, психологія і соціологія»*. Донецьк : ДВНЗ «ДонНТУ», 2011. Вип. 9 (191). С. 211.
14. Сингаївська І.В. Особистісні якості викладача як передумова його професійної успішності. *Організаційна психологія. Економічна психологія* 2015. № 2. С. 86–93.
15. Rogers C. Freedom to learn for the 80's. Columbus – Toronto – London – Sydney : Ch. E. Merrill Publ. Company, A Bell & Howell Company, 1983. 312 p.